

МОВНА СВОЄРІДНІСТЬ Й АПОКРИФІЧНІ ОСНОВИ ОБРАЗУ БОЖОЇ МАТЕРІ В “АКАФІСТІ ПРЕСВЯТІЙ БОГОРОДИЦІ”

Ірина КМЕТЬ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79001,
e-mail: Ira_kmet@yahoo.com*

Розглянуто мовну специфіку “Акафісту Пресвятій Богородиці” – виокремлено та проаналізовано апелятиви – іменникові та дієслівні конструкції, з’ясовано їхню роль у творенні образу Божої Матері. У канві тексту акафістів використано синтаксичну конструкцію звертання. Об’єкт цього дослідження – номінації Божої Матері в одному з найдавніших і найпоширеніших в українській церковній традиції текстів “Акафісту Пресвятій Богородиці” (у перекладі сучасною українською літературною мовою).

Окрім того, розглянуто жанр акафісту в контексті “народної біблії” – текстової основи народнохристиянських уявлень. Текстологічні дослідження “народної біблії” (її джерел) засвідчують міждисциплінарність філологічних знань, лінгвокультурологічний потенціал акафістів – усвідомити втілення у мовних знаках ментального коду, що є корисним як для носіїв мови, так і для тих, хто її вивчає.

Ключові слова: акафіст, апокриф, “народна біблія”, лінгвокультурологія, мовний знак, апелятив, звертання, Божа Матір, Богородиця.

Акафіст (у перекладі з грецької – пісня (гімн), яку виконують стоячи) – молитовні хвалебні пісні Східної Церкви на честь Ісуса Христа, Богородиці, святих, які виконують під час літургійної чи позалітургійної практики (у храмі, вдома, за різних потреб і обставин – у святковий день, в будень, під час ранкового чи вечірнього молитовного правила, за бажанням вірних або з благословення священика) стоячи [2].

Найдавнішим акафістом вважають твір VII століття на честь Божої Матері, приурочений визволенню Константинополя від персів та аварів. Серед можливих авторів твору дослідники називають Аполлінарія Лаодикійського (IV), преподобного Романа Солодкоспівця (IV), Константинопольського патріарха Сергія (VII), диякона Георгія Пісида (VII), інокію Кассію (IX), патріархів Германа (VIII) чи Фотія (IX). “Акафіст до Пресвятої Богородиці” й досі виконують на утрени свята Похвали Пресвятої Богородиці, у суботу 5-го тижня Великого посту. З плином часу семантика назви “акафіст” змінилася – від називання богородичного хвалебно-молитовного пісенспіву VII століття – до жанрового окреслення подібних за структурою і змістом церковних творів

на прославу Ісуса Христа, Божої Матері, святих чи важливих церковних подій. Усі акафісти складаються з 25 окремих пісень – 13 кондаків (з грец. – малий ікос, коротка пісня, у якій стисло подано зміст події, життєвий подвиг святого, закінчується словом “Алилуйя”), 12 ікосів (з грец. – дім (словесний дім), хвалебна пісня, що прославляє подію або святого, саме тому кожен рядок ікоса починається зі слова “Радуйся”), з кінцевою молитвою [13]. Акафісти – важливе джерело для пізнання Божого Слова, біблійної історії. Дотримання догматичного аспекту християнського віровчення об’єднує в акафістах ікоси й кондаки.

Акафісти – джерело геортологічної традиції, у них розкрито зміст свята, змальовано Життя Святих, оспівано життя угодників Божих, підкреслено велич важливих подій. Широке змістове наповнення акафістів, позначене апокрифічною традицією, простір їхнього застосування вплинули на популяризацію творів серед християн. Архімандрит Кипріан (Керн) зазначає: “Незліченна кількість акафістів, що поширені нині, є нічим іншим, як убогим та беззмістовним намаганням перефразувати класичний Акафіст. Заміна акафістом кафізм Псалтиря, як це часто робиться, є просто насильством над уставом, літургійною безграмотністю та естетичним безсмаком” – свідчення вкорінення у літургійних чи у позалітургійних текстах не завжди прийнятних для канонічного вчення апокрифічної традиції [6]. Як відомо, не всі знані в народі молитви, хвалебні піснеспіви толерувала Церква, що аж ніяк не впливало на популяризацію апокрифічних мотивів, образів у жанрових формах легенд, пісень (у тім числі акафістів). Сторінки “народної біблії” (джерелом якої є й акафісти) щонайкраще ілюструють народнорелігійний світогляд. Причина популярності акафістів – у простоті викладу (зрозуміле, послідовне, зі збереженням подієвості, збагачене яскравими прикладами, порівняннями, образами змалювання історії свята, життя святого), а також у реалізації богоспількування – хвалебно-молитовний вимір зазначеного жанру церковних творів. Водночас акафісти – шлях до розуміння текстів Святого Письма, Церковної традиції. Саме тому на слов’янському ґрунті плідно проростали переклади акафістів Вселенських Патріархів – Патріарха Ісидора чи Філофея

(Коккіна) – наприклад, акафіст Успінню Божої Матері, Архистратигу Михаїлу, Іоану Предтечі, Миколаю Чудотворцю, Хресту Господньому, Апостолам Петру та Павлу, 12 Апостолам.

У канві тексту акафістів використано синтаксичну конструкцію звертання. Звертання – слова або сполучення слів, що називають особу (осіб) або предмет, до якого звертається той, хто говорить, компонент, який ускладнює структуру простого речення. Про синтаксичні особливості текстів, зокрема структурних компонентів речення, зокрема й звертань, йдеться у працях багатьох українських лінгвістів – зокрема, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, багатьох інших учених [4]. Акцентує увагу на семантичній диференціації звертань, засвідчених у богослужбових текстах, Володимир Олійников [10; 11]. Комунікативний, лексичний, функційно-граматичний аспекти взаємодоповнюють один одного в релігійному дискурсі, а для виокремлення апелятивів, притаманних конфесійному стилю, що стосуються Вишньої Сили – Господа Бога, Святого Духа, Божого Сина, Божої Матері та ін., учений пропонує використовувати поняття “конфесійного звертання” [11, с. 57]. Функції звертання – апелятивна, конотативна, емотивна, експресивна, метатекстова, інформативна. Звертання спонукає співрозмовника слухати, спонукає його до спілкування, вказує на адресата мовлення. Водночас в апелятиві часто втілено ставлення мовця до адресата, звертання дає змогу адресату ідентифікувати себе як отримувача повідомлення. Саме такою є роль звертання в акафістах – важливого для апокрифічного образотворення структурного компонента речення.

Об’єкт цього дослідження – номінації Божої Матері в одному з найдавніших і найпоширеніших в українській церковній традиції текстів “Акафісту Пресвятій Богородиці” (у деяких виданнях названий “Акафістом Благовіщенню Пресвятої Богородиці”) у перекладі сучасною українською літературною мовою. Переклад акафіста українською літературною мовою зробила богословська комісія Української Православної Церкви Київського Патріархату на чолі зі Святійшим Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом. Особливого поширення текст акафісту набув у XVII столітті

завдяки київським (17 вид.), унівським (6 вид.), львівським (2 вид.) стародрукам [5].

У кондаках та ікосах “Акафісту Пресвятій Богородиці” згадано про важливі події життя Божої Матері з акцентуванням на їх значенні для історії Церкви – Благовіщення, Стрітєння Господнє – зустріч з Симеоном Богоприїмцем, апокрифічний мотив падіння ідолів у Єгипті під час втечі святої Родина, Різдво Божого Сина. Мовні номінації – апелятиви “Акафісту Пресвятій Богородиці” [1], іменникові та дієслівні конструкції, підпорядковані вираженню сутності Божої Матері – центральної постаті творів апокрифічної словесної традиції: 1) *Богообраність Діви Марії*, Її винятковість (святість за життя, що проявилася у вчинках, у зовнішності. Діва Марія названа Пречистою, Пресвятою, Пренепорочною. Символами чистоти, атрибутами Діви Марії в апокрифічних творах найчастіше є цвіт або зірка); 2) *Материнське покликання*: Матір Ісуса Христа (Богородиця, Божа Матір) і Матір всього людства (Покровителька, Опікунка, Посередниця між Богом і людьми); 3) *Богородиця – Новозаповітна Єва*, Заступниця, яка допомагає людству нести тягар первородного гріха.

Найменування Божої Матері. Іменникові апелятиви

1. *Стрижнєве слово – іменник жіночого роду на позначення особи жіночої статі, покликання Жінки, діяльності (конфесійні звертання до Пресвятої Богородиці):*

Богородиця Пресвята Владичиця;

Вихователька дів добра;

Воєвода Непереможна;

Всехвальна Мати;

Мати Агнця й Пастиря;

Мати зірки незаходимої;

Мати милосердна;

Наставниця цнотливості;

Начальниця духовного відродження;

Невіста Неневісна;
Невістоприкрасителька святих душ;
Подателька Божої милості;
Свята над святими;
Служителька святої насолоди.

2. *Стрижневе слово – віддієслівний іменник, що позначає діяльність особи:*

Благовоління Боже до смертних людей;
Визволення від сліз Єви;
Відчинення райських дверей;
Зцілення тіла;
Оновлення людей;
Очищення всього світу;
Падіння демонів;
Пізнання ясне благодаті;
Прощення гріхів великих;
Спасіння грішного Адама;
Спасіння душі;
Ублагання Судді Праведного.

3. *Стрижневе слово – назва сил природи, астральних світил, рослин – метафоричне вираження сутності Божої Матері:*

Блискавка, що освітлює душі;
Грім, що страшить ворогів;
Дерево світлоплодовите, ряснолисте;
Земля обітована;
Зоря таємничого дня;
Зоря, що попереджає сонце;
Камінь, що напоїв спраглих життя;
Квітка нетлінності;

Море, що потопило фараона мисленого;
Нива многопліддя щедрот;
Паросток нев'янучого віття;
Плід нетлінного придбання;
Промінь сонця духовного;
Світило незгасаючого світла.

4. *Стрижневе слово – назва просторових вимірів, предметів – метафоричне вираження сутності Божої Матері:*

Висота неприступна для людських помислів;
Вінець дорогоцінний царів побожних;
Вінець стримання;
Вмістилище премудрості Божої;
Глибина неоглядна для ангельських очей;
Двері дивної таємниці;
Двері спасіння;
Двір словесних овець;
Кадило приємне молитви;
Ключ до Царства Христового;
Ковчег, позолочений духом;
Колісниця пресвята Того, хто перебуває на херувимах;
Корабель для тих, хто хоче спастися;
Купіль, що обмиває совість;
Ліствиця небесна, що нею зійшов Бог;
Міст, від землі до неба;
Одежа тих, що не мають сміливості;
Оселя Бога неосяжного;
Основа Його повелінь;
Покров світу, ширший від хмари;
Початок Христових чудес;
Престол царський;

Пристановище для тих, що плавають по житейському морю;
Світлиця безсіменного уневіщення;
Світлиця преславна для Того, хто живе на серафимах;
Свічка світлоносна суцим у темряві;
Скарбниця життя невичерпна;
Скарбниця Його провидіння;
Скинія Бога Слова;
Стіна дівам і для всіх, хто до тебе припадає;
Стіна нерушима держави;
Стовп вогнений, що направляє перебуваючи у темряві;
Стовп дівоцтва;
Стовп непохитний Церкви Христової;
Чаша, що подає радість.

5. *Стрижневе слово – назва внутрішнього світу людини, почуттів, відчуттів, абстрактних понять – метафоричне вираження сутності Божої Матері:*

Віра для тих, хто потребує мовчання;
Диво сумнівне для невірних;
Життя, повне таємничої радості;
Захист від невидимих ворогів;
Любов, що всяке бажання перемагає;
Мужність нездоланна стратотерпців;
Надія на блага вічні;
Образ животної купелі;
Опора тверда віри;
Пахощі Христової духмяності;
Пожива, наслідниця манни;
Поразка плачевна для злих духів;
Похвала для вірних несумнівна;
Похвало чесна ієреїв боголюбивих;

Радість роду;
Сміливість смертних до Бога;
Таємниця Божої ради;
Трапеза повноти очищення;
Уста невмовкаючі апостолів;
Чудо прехвальне ангелів.

Найменування Божої Матері. Дієслівні апелютиви

Богообраність Божої Матері:

Відновлюється Тобою творіння;
З'єднала дівоцтво й різдво;
Засяяла подобою воскресіння;
Перевищуєш розумом мудреців;
Показала життя ангельське;
Просвіщаєш тайно видців Святої Тройці;
Розливаєшся повноводою рікою;
Сяєш багато світлою просвітою;
Тече з тебе мед і молоко.

Материнське покликання Діви Марії:

Вирощуєш Чоловіколюбця;
Народжуєш садівника нашого життя;
Народила Сівача чистоти;
Носила в утробі Учителя заблудлих;
Породила Визволителя поневолених;
Породила Світло невимовно.

Богородиця – Заступниця:

Виводиш з глибини невідання;
Визволяєш з полум'я пристрастей;
Виявила ідольську облесливість;

Вияляєш мудрих як немудрих;
Відхиляєш від лихих вчинків;
Відчинила рай;
Готуєш пристановище для душ;
Знищила злочин;
Знищила оману неправди;
Знищуєш гріховну нечистоту;
Знищуєш розтлителя всього розумного;
Навчила бідних розумом;
Наповнюєш рибальські мережі;
Обновила тих, хто зачатий у соромі;
Освітлюєш розуміння вірним;
Погасила піч омани;
Поєднала вірних з Господом;
Позбавляєш від служіння ідолюського;
Показала Господа Чоловіколюбця Христа;
Показуєш хитромовних як німих;
Поклоняємося через тебе творцеві;
Привела супротивників до згоди;
Приводить усіх до пізнання Бога, освітлюючи розум зорею;
Припинила вогненні поклоніння;
Просвіщаєш розум багатьох;
Роздираєш хитрі плутаниці афінейські;
Скинула з начальства лютого мучителя/

Образ Божої Матері в народнохристиянських уявленнях сформувався під впливом канонічної та апокрифічної традиції. “Апокрифічна помаркованість текстів” дає змогу краще зрозуміти релігійну специфіку українського письменства [9], осягнути витoki геортологічної традиції, а вивчення зв’язків між апокрифами і творами усної словесності, зокрема мовної специфіки джерел, – шлях до глибшого пізнання явища народного християнства.

Дослідження народного християнства та його вияви у текстах є одним із найважливіших напрямів реалізації міждисциплінарних зв'язків у сфері філології (етнолінгвістики, фольклористики, лінгвокультурології). Текстологічні дослідження “народної біблії” (її джерел) засвідчують також міждисциплінарність філологічних знань, лінгвокультурологічний потенціал джерела – усвідомити втілення у мовних знаках ментального коду, народнохристиянських уявлень, зокрема, у категоріях добра-зла, свого-чужого, вищої, небесної сили, а відтак і відображення особливостей мови й культури народу. Такий підхід до вивчення тексту може бути корисним як для носіїв мови, так і для тих, хто її вивчає. У проаналізованому акафісті образ Божої Матері в основних концептах Її сутності у християнському вченні втілюють численні апелятиви, більшість з яких виражені звертанням – іменниковими конструкціями. Найчисленнішими є метафоричні найменування Божої Матері – група зі стрижневим словом – назвами просторових вимірів, предметів (35 од.), а також з назвами внутрішнього світу людини, почуттів, відчуттів, абстрактних понять (20 од.). Не менш продуктивними є конфесійні звертання – найменування зі стрижневим словом – іменником жіночого роду на позначення особи жіночої статі, покликання Жінки, діяльності (14 од.) та назвами сил природи, астральних світил, рослин (14 од.). Окрему групу становлять найменування зі стрижневим словом, вираженим віддієслівним іменником, що позначає діяльність особи (12 од.). Описові дієслівні конструкції теж дають змогу збагнути велич для християн постаті Діви Марії – передусім Заступниці і Визволительки з первородного гріха (таких найменувань зафіксовано найбільше – 27 од.), особливої, Богообраної Жінки (9 од.), Матері Божого Сина (6 од.). Розгорнута синонімія номінацій на основі перифразів та метафор, поетичних символів – ознака мови акафістів, що дає змогу простежити специфіку текстотворення конфесійного стилю, збагнути основні ідеї християнського богослів'я у сприйнятті Вищої Сили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акафіст Благівіщенню Пресвятої Богородиці // Акафістник. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. Т. 1. С. 64–75.
2. Акафіст Пресвятій Богородиці // Акафістник. / переклад та упоряд. Михаїла Коржинського та Григорія П'ятничука. Івано-Франківськ: вид. відділ "Рідна церква", 1995. С. 33–44.
3. Акафістник. Львів, 1893. 455 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. Київ: Наукова думка, 1992. 224 с.
5. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вид-во при Львів. ун-ті «Вища. Школа», 1981. Кн. 1 (1574–1700). 135 с.
6. *Заплетнюк Є.* Акафіст – гімн, під час якого не сидять // Євген Заплетнюк. Священик. Публіцист. Місіонер. URL: <http://bogoslav.org/akafist/>
7. Літературознавчий словник-довідник / ред. Р. Гром'як та ін.]. Київ, 1997. 752 с.
8. Матеріали до руської літератури апокрифічної / [зібрав д-р О. Калитовській]. Львів: Друк. Ставропігійського інституту, 1884. С. 15–16.
9. Мельник Я. Апокрифічний код українського письменства / Ярослава Мельник. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2017.
10. Олійников В. А. Звертання як характерна особливість текстів акафістів і підкатегорія, що підпорядкована надкатегорії субстанційності неелементарного простого речення // Богословський вісник Київської Православної Богословської Академії. 2016. № 3–4. С. 146–157.
11. Олійников В. А. Семантична диференціація звертання (на матеріалі богослужбових текстів (акафістів) Української Православної Церкви) // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна". 2015. Вип. 58. С. 55–58.
12. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. С. 21, 59, 66.
13. Христианство. Энциклопедический словарь / ред. С. Аверинцев. Москва: Научное издательство "Большая Российская энциклопедия", 1993. Т. 1 (А–К). С. 47.

References

1. Akafist Blahovishchenniu Presvatoi Bohorodytsi. (2007). In: *Akafistnyk*. Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, t. 1, 64–75.
2. Akafist Presvatiit Bohorodytsi. (1995). In: *Akafistnyk* / pereklad ta uporiad. Mykhaila Korzhynskoho ta Hryhoriia Piatnychuka. – Ivano-Frankivsk : vyd. viddil "Ridna tserkva", 33–44.
3. *Akafistnyk*. (1893). Lviv.
4. Vykhoanets, I. R. (1992). *Narysy z funktsionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy*. Kyiv: Naukova dumka.
5. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. Lviv: Vyd-vo pry Lviv. un-ti «Vyshcha. Shkola», kn. 1 (1574–1700).
6. Zapletniuk, Ye. Akafist – himn, pid chas yakoho ne sydiat. In: Zapletniuk, Yevhen. *Sviashchenyk. Publitsyst. Misioner*. Retrieved from <http://bogoslav.org/akafist/>
7. Hromiak, R. ta in. red. (1997). *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk*. Kyiv.
8. *Materialy do ruskoi literatury apokryfichnoi*. (1884) / [zibrav d-r O. Kalytovskii]. Lviv: Druk. Stavropihiiskoho instytutu, 15–16.
9. Melnyk, Ya. (2017). *Apokryfichni kod ukrainskoho pysmenstva*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu.
10. Oliinykov, V. A. (2016). Zvertannia yak kharakterna osoblyvist tekstiv akafistiv i pidkatehoriia, shcho pidporiadkovana nadkatehoriit substantsiinosti neelementarnoho prostoho rechennia. In: *Bohoslovskiy visnyk Kyivskoi Pravoslavnoi Bohoslovskoi Akademii*, № 3–4, 146–157.
11. Oliinykov, V. A. (2015). Semantychna dyferentsiatsiia zvertannia (na materialii bohosluzhbovykh tekstiv (akafistiv) Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy). In: *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriia "Filolohichna", vyp. 58, 55–58.
12. Puriaieva, N. (2001). *Slovnyk tserkovno-obriadovoi terminolohii*. Lviv: Svichado, 21, 59, 66.
13. Avertyntsev, S. red. (1993). *Khrystyanstvo. Entsyklopedychesky slovar*. Moskva: Nauchnoe yzdatelstvo "Bolshaia Rossyiskaia entsyklopedyia", t. 1 (A–K), 47.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2020

Прийнята до друку 13.02.2020

**LINGUISTIC SPECIFICITY AND APOCRYPHAL BASIS OF THE IMAGE
OF THE MOTHER OF GOD IN *THE AKATHIST TO OUR MOST HOLY LADY
THEOTOKOS***

Iryna KMET'

*The Ivan Franko National University of Lviv,
Ukrainian Applied Linguistics Department,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: Ira_kmet@yahoo.com*

The paper studies the linguistic specificity of *The Akathist To Our Most Holy Lady Theotokos*. The appellatives – noun and verbal constructions which are the basis for the Mother of God's nominations – are selected and analyzed, their functional potential in the shaping of the image defined. The syntactic construction of conversion is employed in the texts of the Akathists. The object of this study is the nominations of the Mother of God in one of the most ancient and widespread in the Ukrainian church tradition texts as translated into the present-day Ukrainian literary language.

The Akathist genre is considered, besides, within the context of the "Folk Bible" ("People's Bible") – the textual basis of folk Christian ideas. Textual studies of the "Folk Bible" (its sources) prove the interdisciplinarity of philological knowledge as well as the linguocultural potential of the Akathists, i.e. awareness of the embodiment in the language signs of the mental code, which is of use to both the native speakers of the language and for those who study it.

Keywords: akathist, apocryphon, "Folk Bible" ("People's Bible"), linguocultural studies, linguistic sign, appellative, Mother of God, Theotokos.